

ANALI Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku	Sv. 26	Str. 9-21	Zagreb - Osijek 2010.
	Primljeno na sjednici Razreda za društvene znanosti 13. listopada 2010.		

UDK: 94(497.5Osijek)“18“

Izvorni znanstveni rad

JOSIP VRBOŠIĆ*

POVIJESNI KONTEKST NASTANKA INSTITUTA SLOBODNOG I KRALJEVSKOG GRADA 1809. GODINE

Osijek je dugo čekao na proglašenje kraljevskim i slobodnim gradom. Razlozi tomu nalaze se u njegovoj poziciji prema vladarskoj kući, ali i u unutarnjoj socijalnoj strukturi. Naime, pojedini gradovi u hrvatsko-ugarskoj kraljevini već se od 13. stoljeća kite tim prestižnim znakovljem zahvaljujući ponajprije velikom broju stranaca koji ih nastanjuju. Osijek je u to vrijeme pod upravom feudalnih obitelji, koje nisu izvan utjecaja tadašnjih europskih ideja o potrebi ustanovljenja gradskih sadržaja jer upravljaju prostorom pogodnim za naseljavanje i gradsko širenje. Saživjela je i u Osijeku trgovina, obrti, upravna vlast, slično kao i u drugim europskim gradovima. No nedostatak etničkih stranaca i nastanjivanje okolnim stanovništvom pridonijelo je statusu quo u upravnom pozicioniranju grada. Naime, sve do zauzimanja grada Osijeka 1521. godine od strane Osmanlija, on je feudalna naseobina s gradskim sadržajima u smislu trgovine, obrta, prosvjete, kulture i uprave.

Oslobođenjem od Osmanlijske vlasti cijela Slavonija, kao i Osijek, postaju područje pod upravom Ugarske komore. I tek tada počinju procesi sasvim drukčiji od predturskih vremena. Zbog nepostojanja dovoljno stanovništva, a zbog graničnog područja prema Osmanskom Carstvu, taj se prostor ljudski popunjava. U skladu s prilikama uz vojnički element, Osijek nastanjuju obrtnici, trgovci-stranci, koji čine i većinu stanovništva, osobito u Unutarnjem gradu. Do proglašenja kraljevskim slobodnim gradom Osijek će na unutarnjem razvojnom planu korak po korak ovladavati pravnim, ekonomskim i strateško-sigurnosnim instrumentarijem koji će se jednog trenutka poklopiti s općim odrednicama razvitka habsburške kuće i hrvatsko-ugarskog kraljevstva o trenutku i potrebi dodjeljivanja privilegija.

Osijek je postao slobodnim kraljevskim gradom onoga trenutka kada je njegovo okruženje – prilike u carevini i kraljevini – ocijenilo da je za njih isplativije dobiti odjednom pozamašnu svotu novca uz daljnji godišnji “danak”, a ujedno, pokazat će se zahvalni i velikodušni prema svojim vjernim podanicima. I kompromis je postignut. Osijek je s novim elanom, građansko-financijskom i upravnom autonomijom, osigurao suvremen autonomno-upravni status i snaženje građanskog prosperiteta.

Ključne riječi: kraljevski; slobodni; grad; statut; povelja; privilegij; Osijek

* prof. dr. sc. Josip Vrbošić, Pravni fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, 31000 Osijek, Radićeva 13

Prikaz: Nastanak kraljevskih i slobodnih gradova u hrvatsko-ugarskoj državnoj zajednici započeo je u srednjem vijeku i trajao je do početka 19. stoljeća. Među zadnjim gradovima koji je zadobio taj prestižni građansko-financijski i upravno- autonomni status bio je grad Osijek, iako on kao urbana cjelina egzistira kroz sve to vrijeme. Razlozi koji su tek 1809. godine grad Osijek uvrstili u tu posebnu kategoriju nalaze se u unutarnjoj socijalnoj strukturi stanovništva i njegovoj upravljačkoj strukturi te u izvanjskim čimbenicima (vladarska kuća) koji su slijedom političkih kriterija za Osijek procijenili da početkom 19. stoljeća ispunjava kriterije za uvrštenje u zajednicu povlaštenih gradova.

I. Uvod

Početkom 19. stoljeća grad Osijek, premda s velikim zakašnjenjem spram drugih gradova u Hrvatskoj i Slavoniji, postiže poznatu parcijalnu (građansku) dimenziju u feudalizmu, u literaturi zvanu “kolektivni feudalac”. Ona je regulirala prava i dužnosti pojedinca unutar kolektiviteta, odnosno pravno-političkog subjektiviteta koji je srednju i zapadnu Europu renesansno oplemenio i obogatio umjetnošću, znanošću, ekologijom, literaturom. Tako za srednji vijek u totalitetu ne kažemo da je vijek tame nego i progressa u općem civilizacijskom hodu, posebno u nekim njegovim parcijalnim sastavnicama.

U Osijeku su klice europskog standarda i moderniteta počele s 1786. godinom, kada su ujedinjene tri gradske općine, a nastavljene ljeta 1809. godine, kada je Osijek zadobio pravne i političke rituale suvremenosti i moći, zakoračivši time na prvu stepenicu toga za nas novuma, a dalje i drugdje već uhodanog gradskog života. To spominjem ne samo iz razloga što smo 2009. godine obilježili okruglu obljetnicu toga značajnog događaja nego i zbog činjenice što je u tome razdoblju došlo do postupnog poboljšanja (modernizacije) uprave kao struke, ali i snaženja političkih i samoupravnih institucija. To je razdoblje kretanja prema izgradnji građanskog društva koje je na prostorima srednje i srednjoistočne Europe, uključujući i Slavoniju, snažno afirmiralo grad, a time nadasve kulturu, poduzetništvo, obrt i obrtništvo, politički i socijalni pluralizam, pa tako i kažemo da je povijest grada ujedno i povijest civilizacije i ljudskog roda, a usudio bih se reći i povijest estetike i kulture.

II. Općenito o nastanku slobodnih kraljevskih gradova u Hrvatsko-ugarskom kraljevstvu

“Gradovi u pravnom smislu u toku XIII, XIV, XV st. bili su privilegirane zajednice stanovnika koje su uživale takva prava i slobštine kojima su se bitno razlikovale od drugih zajednica stanovnika a naročito svojim pravom na vršenje državne vlasti... Gradovi su nastajali iz ekonomskih osnova prvenstveno. Ekonomsku podlogu su

vremenom dale kraljevske županije kao konzumenti obrtničke i druge robe, kolonizacijski razvoj u Europi kao subjekt proizvodnje i trgovine te formiranje tržišta kao mjesto razmjene dobara. Kraljevi su samo pomogli svojom inicijativom i zaštitom da naseobine kolonista (uglavnom Nijemaca i Talijana) na području vladanja Slavonijom dobiju svoju pravnu sigurnost i pravni osnov za daljnji razvoj.”¹

1. Prvo spominjanje imena grada Osijeka

Kao što je poznato, ime Osijek (mađarski izgovarano Ezek) javlja se prvi put u ispravi kralja Emerika 1196. godine kojom se tada cistercitskoj opatiji Cikador u Szeku kod Bataszeka u Ugarskoj potvrđuje pravo ubiranja osječke brodarine i tržne trošarine. Kralj se, dakle, odrekao tih prava u korist opatije.² Ta činjenica upućuje na zaključak da je Osijek kraljevski grad.

Brodarinu i placarinu morali su plaćati svi bez obzira odakle dolaze i tko su. Bilo je bitno da robu dovoze u Osijek i da ju prodaju na osječkoj tržnici. Može se zaključiti da vlasništvo nad Osijekom i dalje zadržava kralj, samo što on svoja pojedina prava ustupa drugom uživatelju, u ovom slučaju cistercitskoj opatiji. Je li kralj i nekom drugom subjektu prepustio neka prava nije poznato, tim više jer: “Kako se Osijek dalje razvijao u 13. i prvih desetljeća 14. stoljeća, nema povijesnih podataka.”³

Do predaje grada Osijeka Osmanlijama 8. kolovoza 1526. godine Osijekom je od druge polovine 13. stoljeća vladala obitelj Korog, koja je bila podrijetlom iz Hersfelda u Njemačkoj i koja je izgradila tvrđavu Korog. “Tvrđava je nazvana prema svome vanjskom izgledu i prstenastom opkopu oko nje u obliku koluta ili kruga, odnosno mađarskoj izvedenici istoga pojma i značenja korong, pa sukladno tome i pridjevak Korogi ili u hrvatskom izričaju Kružići.”⁴ Kaštel se nalazio uz dravsku obalu u blizini župne crkve Sv. Trojstva.

“Opasan zidom i opkopom, s dvjema crkvama, obiteljskim dvorom i kaštelom, uređenim ulicama i tržnicom, izrastao je Osijek u drugoj polovici 14 stoljeća u pravo gradsko, gospodarsko, prometno i upravno središte svoje šire okolice te u najveće i najznačajnije gradsko naselje na tom prostoru. Štoviše, izgledom i veličinom nije se razlikovao od većine gradova toga doba u srednjoj Europi. Njegova gradska obilježja bila su zatim dopunjavana novim i raznovrsnijim sadržajima, pridonoseći boljim uvjetima života i načina življenja. Pogotovo prvih godina 15. stoljeća, kada se osim

¹ Ivan Beuc, Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb, 1985., Pravni fakultet Zagreb – Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom, str. 129.

² Ive Mažuran, Grad i tvrđava Osijek, Grafika, Osijek, 2000., str. 9.

³ Isti, str. 9.

⁴ Isti, str. 11.

građanstva, stvara i sloj gradskog plemstva i postavljaju temelji mjesne samouprave s gradskim sućem na čelu.”⁵

2. Pravni položaj slavonskih gradova i Osijeka do Osmanlijskih osvajanja.

Pravna pozicija Osijeka u feudalnom razdoblju do osvajanja od Osmanlija na neki način podsjeća me na pravno-političku poziciju grada Zrinskih – Čakovec, kojim su oni vladali od 1546. do 1691. godine. Isti su od njega napravili renesansnu tvrđavu sa svima fortifikacijskim obilježjima i grad političke moći i kulture. Zašto to spominjem i uspoređujem? U 13. i 14. stoljeću na području vladanja Slavonijom, dakle prostorom od Gvozda do Drave, što se tiče gradskih sadržaja imamo pojavu darivanja povlastica i slobodština putem kraljevskih povelja. U toku 13. i 14. stoljeća gradovi su se nazivali villa, libera villa, oppidum. Tek su kraljevskim dekretom iz 1405. neki liberae ville, oppida, bili unaprijeđeni u naziv civitas. “Otada počinju se javljati izrazi liberae regales civitates, a nakon formiranja staleške skupštine tj. sabora u 15 st. počelo je razlikovanje među gradovima na način da su viši rang imali oni gradovi koji su bili povlašteni slati svoje izaslanike na zasjedanje sabora-slobodni kraljevski gradovi (liberae et regiae civitates), a niži stepen bila su privilegirana trgovišta (oppida privilegiata, liberae villae) koja nisu mogla slati svoje izaslanike u sabor. Zatim su se gradovi razlikovali i u opsegu svojih prava a naročito u oblasti sudovanja i u ovisnosti kod postavljanja svojih načelnika odnosno sudaca.”⁶

Dakle, od te godine gradovi nisu više bili pod klasičnom feudalnom vlašću kralja nego su potpadali pod kraljevu javnu vlast dobivanjem statusa zemaljskog staleža. Nastavilo se proširenje gradskih slobodština pa su temeljem zakonskog članka iz 1514. godine kraljeva prava i dalje ograničavana jer su gradovi postali krunskim dobrima. U tih je stotinjak godina broj slobodnih kraljevskih gradova s 7-8 porastao na 15.⁷ Osijek, naravno, nije u toj brojci, a ne šalje ni svoje predstavnike u sabor.

U lepezi slobodnih kraljevskih gradova u Slavoniji spominju se Gradec, Varaždin, Križevci, Koprivnica, Samobor; Virovitica, Vukovar i Ilok, ali nigdje i Osijek. Naravno, ta činjenica otvara osnovno pitanje: Zašto je Osijek taj status zadobio tek 1809. godine, a ne u srednjem vijeku ili u 18. stoljeću, nakon oslobođenja od osmanske vlasti, prema uzoru na neke gradove, npr. u Bačkoj?

Naime, tekstovi o srednjovjekovnom Osijeku neospornog autoriteta u hrvatskoj povijesnoj znanosti dr. sc. Ive Mažurana, ali i nekih drugih autora, govore nam o gradu koji u 14. i 15. stoljeću ima 2000 stanovnika, o gradu kao upravnom, trgovačkom,

⁵ Isti, str. 14.

⁶ I. Beuc, n. dj., str. 131.

⁷ Slaven Bačić. Povijesni statuti Subotice, Sombora i Novog Sada s osvrtom na hrvatske slobodne kraljevske gradove, doktorska disertacija, Osijek, 2001., str. 51.

prometnom središtu Slavonije i šire. S druge strane, također neosporni autoriteti u hrvatskoj povijesti, primjerice dr. sc. Nada Klaić ili dr. sc. Ivan Beuc, u radovima o hrvatskom srednjovjekovlju mnogo stranica posvećuju nastanku gradova (varoši), no ime Osijeka kao varoši-grada nigdje se ne spominje.

Kako to objasniti i uvezati?

Za sada izlaz vidimo u kolonizacijskom procesu, karakterističnom za XII. i XIII. stoljeće u cijeloj Srednjoj Europi. "Tada dolazi do velike migracije iz planinskih dijelova Europe u nizinske, a osobito u one koji imaju poveznicu s nizinom čineći cjelinu."⁸ A upravo prostor Slavonije u tome smislu čini se vrlo pogodnim i kolonizacijski perspektivnim. "Činjenica da slavonski izvori za XII. i XIII. st. većinu kolonista ili novih naseljenika nazivaju hospitima (hospites), dakle strancima i neprijateljima, dovela je do pogrešnog uvjerenja da slavonsko selo i varoš naseljuje samo stranac. Međutim, taj je termin potpuno opravdan za srednjovjekovnu terminologiju, za srednjovjekovni "mali svijet", u kojem je stranac svaki onaj čovjek koji dolazi iz druge jurisdikcije ili koji se pokorava drugom sucu. Jer, čovjek koji živi, na primjer, u zagrebačkom Gradecu stranac je i neprijatelj, dakle hospes onome koji živi u susjednom kaptolskom naselju, premda su obojica možda rođaci i govore istim jezikom."⁹

Dakle, u to vrijeme spuštajući se s brda, ali dolazeći i preko brda, kolonisti u Slavoniji naseljuju selo, ali i naselje, koje će s vremenom, zahvaljujući povoljnim gospodarskim prilikama, prerastati u grad. Arpadovići su počeli dodjeljivati privilegije, povelje i zbog toga gradovi u procesu naseljavanja – rasta dobivaju posebno značenje, osobito gradovi koje naseljavaju Nijemci, Mađari, Talijani i drugi, kojima vladari daju pravo građanstva.

Stoga sam slobodan iznijeti mišljenje da se možda u Osijeku nisu nastanjivale osobe u etničkom smislu stranci pa temeljem toga nije bilo ni potrebe za dodjeljivanjem privilegija. Naime, etnički stranci – Nijemci, Talijani i drugi – mahom su bili obrtnici, trgovci i zanatlije, a stranci u smislu društvenog statusa, zahvaljujući kolonizacijskim procesima i naseljavanju plodnih ravnica – a osječka je okolina to neosporno bila – očekivano su bili seljaci, koji nisu bili "moderne kolonisti" da bi zaslužili posebna priznanja. Nadalje, vjerujem da su Korogi bili toliko moćni da ih je kralj favorizirao spram etničkih stranaca, dakle, nije bilo potrebe za dodjeljivanjem statusa slobodnog kraljevskog grada. U tome smislu možda je blizu istini teza o Osijeku kao poluotvorenom gradu podložnom migracijskim promjenama, bez stalnog, višedesetljetnog ili stoljetnog ukonačivanja i na taj način nestvorene kritičke mase plemićko-građanskog establišmenta kolidirajućeg kralju i željnog svojih prava, koja je kralj dijelio drugim naseobinama u Slavoniji.

⁸ Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1976., str. 286.

⁹ Isti, str. 286.

U promišljanju tog, slobodno mogu reći fenomena, komparativno uzimam za primjer Koprivnicu. Postoje podaci da je ona, iako nije imala status kraljevskog grada, birala svog suca, čiji izbor je slala na potvrdu kralju. “Treba posebno naglasiti da je i stvaranje varoši dugotrajan društveni i gospodarski proces koji se odvija desetljećima prije nego što se o varošima sačuvao prvi pismeni podatak.¹⁰ U ovom ozračju promatram i Osijek. Dr. Mažuran tvrdi da za 13. i prva desetljeća 14. st. nema podataka o razvoju Osijeka, a on se kasnije razvija kao plemićko dobro obitelji Korogi. Ta gradska obitelj, na isti način kao i feudanci u županijama, razvija svoj posjed proširujući ga u ekonomskom smislu s ljudima koji su produktivni dio društva. Možda u grad doseljavaju više okolni ljudi nego stranci pa potrebe za kraljevskom intervencijom i nema te zato Osijek i ostaje bez privilegija, ali ipak u društveno-ekonomskom smislu on čini neosporno grad, što potvrđuju i podaci iz putopisa Evlije Čelebije. Naravno, to su moja promišljanja podložna kritici jer ja zaista ne znam iz kojih drugih razloga Osijek nije postao slobodni kraljevski grad u srednjem vijeku.

3. Statuti grada Osijeka prije proglašenja kraljevskim i slobodnim gradom

U kontekstu političkog, upravnog, gospodarskog razvoja grada Osijeka i cijele Slavonije, ogromnu prekretnicu predstavlja oslobođenje ovoga prostora od osmanlijske vlasti, proglašenje Osijeka carskim dobrom pod neposrednom upravom Ugarske dvorske komore. Tada počinje proces novoga doseljavanja, ali sa značajnim udjelom njemačkog elementa. Ta činjenica otvara i prostor za pravno uređenje Osijeka prema uzoru na ostale slavonske gradove u ovladavanju prostora slobode i samouprave. Možda presmiono, ali konačno imamo hospites i vezu s građanskim društvom!

Kao komorski grad 1690. i 1698. godine Osijek je dobio komisione statute, u skladu s habsburškom politikom, kojom je na novostečenom prostoru Slavonije bio uspostavljen upravni vojno-civilni kondominij. “Prvi organizacioni statuti, koji se javljaju na području hrv. slobodnih gradova, nisu prema tome autonomni statuti, koje je pojedini grad sam donio, koristeći svoj “jus statuendi”, nego su to nametnuti statuti, koje izrađuju kraljevski komesari, proučivši postojeće običaje na području odnosno grada i uskladivši ih s postojećim zakonima i kraljevskim običajima”.¹¹ S obzirom na način donošenja, ti statuti nazivaju se “statuta commissionalia” ili komisionalni ili povjerenstveni statuti. “Stigavši u Osijek sredinom 1690. godine carska komisija pregledavši cjelokupno stanje osnovala je” gradsko poglavarstvo (magistrat) i 18. srpnja, odnosno 9. kolovoza 1690. izdala je sucu i vijeću grada i tvrđave Osijek magistratske upute (instrukcije), a za prvoga gradskog suca postavila trgovca Daniela

¹⁰ Isti, str. 287.

¹¹ Zlatko Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732, Arhiv grada Zagreba, Zagreb, 1952., str. 7.

Ferdinanda Vesentina.”¹² Dakle, formalno ne, a stvarno da, bili su to sadržajno prvi privremeni statuti grada Osijeka.

Privremeni statuti, čini mi se, darovani su s nakanom kreiranja budućnosti u pravcu civiteta. To napominjem zato što se socijalna struktura Osijeka krajem 17. st. ne doima baš gradskom. To potkrjepljujem sljedećim pokazateljima. Prema popisu stanovništva Osijeka iz 1698. godine, u njemu je bila “... samo 91 kuća, od kojih 53 unutar gradskih zidova i 38 u Varoši. Njegovi građani posjedovali su 121 konja, 67 volova, 121 kravu, 118 junadi, 133 svinje, 74 ovce i koze i 105 košnica pčela, te su obrađivali 125 jutara zemljišta i kosili 371 voz sijena.”¹³ Nadalje u popisu imamo nabrojano 60-ak imena, gdje je kod većine spomenuto i zanimanje, mahom obrtničke struke. Nedvojbeno proizlazi iz te socijalne slike jedna mješavina varoško-ruralna, ali koja će, zahvaljujući posebno vojnoj komponenti, dovesti do prevage varoškog-građanskog elementa. Rivalitet bečko-carskih i mađarskih političkih krugova nazočan je u hrvatsko-slavonskim prostorima od početka 16. stoljeća, a svoje je finale doživio 1867. podjelom države na dva utjecajna bloka. Daljnji tijek osječke povijesti vodit će kroz etabliranje triju cjelina, kroz njihovo fuzioniranje na dan 2. prosinca 1786. godine, a snažnim jačanjem, kako kroz pravnu regulativu, tako i kroz posebnosti geostrateškog prostora, dovest će do eliberacije 1809. godine. Taj je čin splet pozitivnih silnica, kako unutarnje strukturiranosti i političke snage grada, tako i vanjskopolitičkih elemenata, koje su dovele do toga da nije bilo više razloga za odugovlačenje. Tih godina, francuske ideje ne samo da su prožimale građanstvo nego je i francuski vojnik došao u neposrednu blizinu Slavonije, a francuski sustav uprave postao je susjedstvo. Militaristička Austrija trebala je progres i novac, a njega su imali građani, trgovci i zanatlije. Dvor s jedne strane jednostavno nije više htio čekati, a s druge strane, i ovdje u Osijeku narasla je nova generacija, kako etničkih stranaca, tako i domaćih ljudi, kojima je isplativije bilo postati politički i ekonomski slobodan, a statutarно samoodgovoran nego ovisiti o komorskim odredbama.

III. Društvene prilike u Slavoniji i Osijeku nakon oslobođenja od osmanlijske vlasti

Uz neosporno promijenjene društvene odnose u smislu jačanja obrtničko-cehovsko-činovničkog elementa, koji je kod razloga za proglašenjem određene naseobine slobodnim kraljevskim gradom imao odlučujuć utjecaj, ne treba zaboraviti ni opće prilike na Dvoru, u Monarhiji, glede vojničko-strateških i gospodarsko-političkih probitaka dobivenih uzdizanjem naselja – grada na rang slobodnog kraljevskog grada.

¹² Grupa autora, *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijeka, Školska knjiga, Zagreb, Osijek, 1996., str. 5.

¹³ Isti, str. 11

U prvoj polovici 18. stoljeća snažnom razvoju grada išle su na ruku i opće prilike u Monarhiji. “Dok su Slavonijom prolazile carske čete i prodirale dalje na Balkan – to uz male prekide traje od 1683. – 1740. – Osijek je bio glavna operaciona baza i koncentraciona tačka svih vojna. Nagomilan vojskom, koja je dobar konzument svih produkata, Osijek je lako sticao novac. U grad grnuli stranci iz bliza i daleka i broj se cehova množio a broj trgovaca rasao. Od 1740. – 1763. situacija se stubokom izmijenila.”¹⁴

U vrijeme kada su austrijski vojno-geopolitički razlozi bili u funkciji vojničko-gospodarsko-upravnog razvoja Osijeka, sam grad bio je podijeljen i upravo iz parcijalnih razloga nije došlo do ujedinjenja triju gradskih općina u jednu, kako bi ista, kao funkcionalna cjelina, mogla podastrijeti serioznu kandidaturu za velevažni politički i upravni status – slobodnog i kraljevskog grada. Ujedinjenje triju općina, Unutarnjeg, Gornjeg i Donjeg grada, dogodilo se 1876. godine u vrijeme Josipa II., vladara poznatog po upravnim reformama. “Osijek, “Regni Slavoniae Metropolis” bio je već za cara Josipa II. značajan grad šireg područja. Iako je sa približno 7500 civilnog stanovništva zaostao za velikim okolnim gradovima, ipak je nekoliko slobodnih kraljevskih gradova pretekao. (podvukao J.V.). Svoje značenje stekao je zahvaljujući ne samo velikom broju stanovnika nego i povoljnom zemljopisnom položaju koji ga je predodredio za središte vojnih, civilnih, vjerskih, prosvjetnih i kulturnih ustanova.”¹⁵ Broj stanovnika bila je jedna od odrednica za dobivanje statusa slobodnog kraljevskog grada, a Osijek se 1787. godine u širem okruženju isticao brojnošću aktivnog stanovništva. Naime, prema popisu iz te godine, imamo sljedeće brojčane pokazatelje: Subotica – 20708, Sombor – 13345, Varaždin – 5040, Novi Sad – 9190, Pečuh – 9151, Zagreb – 2939, Požega – 1916 te Osijek – 7519.¹⁶ Podaci neosporno utvrđuju velik porast stanovništva u Osijeku u 18. stoljeću, što prije, vjerojatno zbog diskontinuiteta (osmanlijska vladavina), u razvoju nije bilo zabilježeno. “Pravno stanovništvo “triju” Osijeka je u vrijeme prvog popisa stanovništva brojilo 7519 žitelja. Prema našem izvoru isti je broj i vjernika”.¹⁷ Prema tim podacima, nije slučajno što su Novi Sad, Subotica i Sombor dobili već ranije, u vrijeme Marije Terezije, status slobodnog i kraljevskog grada dok su gradovi poput Varaždina i Zagreba taj status zadobili još u srednjem vijeku. Ujedinjenje triju općina korespondira i s promijenjenim europskim političkim i vojnim strateškim planovima. Poslije gubitka vojnog značenja od 1740. do 1763. godine, s promijenjenom vojnom orijentacijom Habsburške Monarhije u

¹⁴ Josip Bösendorfer, Kako je Osijek postao kraljevski i slobodni grad, Narodna starina, Osijek, str. 37.

¹⁵ Imre, Odor, Osijek u doba cara i kralja Josipa II. 1786. godine, Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje, Osijek, 1997/4. str. 173.

¹⁶ Isti, str. 173.

¹⁷ Isti, str. 173.

drugoj polovici 18. stoljeća, Osijek ponovno postaje središte, slično onom u vrijeme s početka stoljeća. “Posredstvom novosagrađene ceste (1772. – 1777.) car je otvorio redovni vojnički i ekonomski put na Balkan. Položen nekako po sredini puta od Beča na Carigrad, Osijek je postao važnom transitnom stanicom za promet sa Orijentom i Osječani su dobro znali iskoristiti dalekosežne ekonomske konjunktore i osječka je cehovska roba sticala velika područja na Balkanu. Grad se se bogatio i porastao u blagostanju još više onda, kada je carskim dekretom od 2. XII. 1786. ujedinjen u jednu općinu.”¹⁸

Dakle, izvanjske prilike, preformulacija vanjske orijentacije habsburške politike, koja će svoju punu afirmaciju u tome pravcu doživjeti u 19. stoljeću kroz načelo *Drang nach Osten*, pružila je priliku Osijeku da se pomjeri s ruba na protočnu liniju. Isto tako, zahvaljujući povoljnom zemljopisnom položaju, ponajviše snažnoj gradskoj utvrdi u Unutarnjem gradu, ali i rijeci Dravi, bile su to strateške prednosti od neprocjenjive vrijednosti i sam Beč, posebice vojni krugovi, svrstavaju Osijek u samu špicu vojno-ofanzivnih i obrambenih akcija. “Pripremajući se za rat protiv Osmanskog Carstva osnovao je 1782. car Josip II. u Osijeku dočasničku školu (*Kadetenschule*) i vojno brodogradilište u kojem su građene obične lađe i riječne topovnjače.”¹⁹ Ne samo da je Osijek u vojnom pogledu zadobio značenje nego je i u sigurnosnom smislu bio značajna i važna odstupnica u slučaju mogućih invazija i zauzeća Beča. “Strahujući od ulaska cara Napoleona u Beč, dragocjenosti iz carske riznice u Beču dopremljene su 29. studenoga 1805. na sedam lađa u Osijek i pohranjene u osječkoj tvrđavi... Isto tako bili su dopremljeni u Osijek važni dokumenti i razne dragocjenosti iz Beča, Linza, Graza, Budima, Trsta, Rijeke i Zagreba, jer se osječka tvrđava smatrala najsigurnijim mjestom za njihovu pohranu.”²⁰

IV. Proglašenje Osijeka slobodnim i kraljevskim gradom 1809. godine

Status slobodnog i kraljevskog grada u svojoj izvornoj nakani stavlja vladara i gradsku upravu u izravnu vezu. U tome smislu i članak 2 *Diplome Slobodnog i kraljevskog grada Osijeka* propisuje: “Nadalje da kao tečevina same svete Krune Kraljevstva ne priznaje nikog drugog zemaljskog gospodara osim zakonito okrunjenog kralja, niti se od njega ikada može niti smije pod ikakvim uvjetom otuđiti”²¹ Retorički, ali i faktično, grad Osijek izašao je iz jurisdikcije Ugarske komore i županije i do-

¹⁸ J. Bösendorfer, n. dj., str. 37.

¹⁹ Ive Mažuran, *Tri komorska grada, Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga, Zagreb, Osijek, 1996., str. 52.

²⁰ Isti, str. 53.

²¹ *Libera Regiaque Civitas Essek 1809. (Slobodni kraljevski grad Osijek 1809.)*, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 1989. (prijevod s latinskog dr. sc. Stjepan Sršan), str. 38.

bivenim povlasticama, koje su bile u skladu s općim propisima Kraljevine, zatim od građana prihvaćene i od vladara sankcionirane, uvrstio se u rang staleške korporacije. To je velika pozitivna promjena za sam grad, a poglavito za građane u institucionalno – pravnom okviru Habsburške Monarhije.

Iz triju komorskih gradova 1786. g. sastavljen je u upravnom smislu jedinstven grad. Taj je postupak uvelike uozbiljio gradsku političku i upravnu elitu, stavio u stranu nesporazume oko sajamskih i drugih lokalnih privilegija te postupno postavljao temelje za viši stupanj socijalne i upravne hijerarhije te političkog snaženja u smislu izravnog zastupstva grada u hrvatskom i zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru, što je propisano u prvom članku Povelje: “Nadalje da se prema primljenom običaju kraljevstva, kada bude zasjedao sabor, uvrsti u zapisnik sabora kraljevstva i da se ubuduće pozivlje na opće kraljevske sjednice sabora uobičajenim kraljevskim pismom, a na sabore Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, onako kako je tamo običaj.”²²

Taj prestižni politički dobitak povlačio je za sobom i ekonomske i unutarnjo-upravne povlastice. U tome smislu ukazujemo na članak četiri Povelje:

“ ... da slobodno, nesmetano i zauvijek posjeduju i uživaju teritorijalno pravo na svom području, sa svim svojim pripadnostima nazivanim pod kojim god imenom, s povlasticama i koristima, kao i sa svima prihodima, a osobito od krčmarenja i mesnica, gdje god se one mogu držati na ovom području grada ili izvan njega, s prihodima od pivara, pecara, pravljenja opeka i kamenoloma. Nadalje se određuju 2 krajcara na svaku forintu od kupovine nekretnine ili kuće, kako se to plaća i u ostalim slobodnim i kraljevskim gradovima, zatim sa dohocima od trgova, sajmovata te s pravom ubiranja pristojbi od obalarine i dozvole za prebivanje negrađana koji borave u gradu ili na njegovom području, nadalje s pravom podizanja ljekarna, dućana, kupališta, kazališta, plesališta i streljana, zatim s pravom ribolova, lova na divljač, lova na ptice, napokon sa svima pravima sudbenosti koja pripadaju gospodarima zemlje i to s takvim pravom i prihodima, kakva bi posjedovala ili mogla koristiti naša Komora ili naša kraljevska blagajna. Sva smo gornja prava i povlastice predali za otkupnu svotu od 183.723 forinti i 20 krajcara što su već položili u našu kraljevsku blagajnu. Isto tako valja im svake godine plaćati kraljevski porez, što ga do kakve slijedeće naše odluke, za ovaj i sada određujemo na 500 forinti.”²³

Članak četiri Povelje nedvojbeno je privukao pozornost trgovačko-obrtnog sloja, čije je postojanje i temelj nastanka kraljevskih i slobodnih gradova. Jasno je da se razvlaštenjem Komore i uplatom u cijelosti dogovorene svote kraljevskoj blagajni stvorila obostrano povoljna pozicija. Vladar je cijenio sav doprinos građana Osijeka u proteklim vremenima, što je i u Preambuli Povelje istaknuto: “Te usluge su isti građani iskazali svojim osobitim marom, brigom i razboritošću ponajprije prema svetoj

²² Isti, str. 38.

²³ Isti, str. 40.

Kruni spomenutog Ugarskog kraljevstva, zatim kraljevima, našim prethodnicima, te Našoj Kući i Nama samima uvijek i u svakovrsnim potrebama i okolnostima...²⁴ Dakle, građani Osijeka bili su vjerni podanici, a uz to su prikupili i dogovorenu sumu novca za svoje oslobođenje, koje su, ne u ratama nego odjednom, uplatili u kraljevsku blagajnu. Bio je to svojevrsni polog koji se u sljedećim godinama, promatrano s gospodarskog gledišta, korektno ukamatio. Temeljem toga i jesmo zaključili da se radilo o dobitnoj kombinaciji i za vladara i građane Osijeka.

Činjenica je da je taj čin ozakonjen gotovo pri kraju feudalne ere i Osijek se tako tek početkom 19. stoljeća našao među devet hrvatskih gradova od ukupno 65 u cijeloj ugarsko-hrvatskoj kraljevini sa statusom slobodnog kraljevskog grada. No povoljni vjetrovi koji su mu puhali u leđa u 19. st. i kasnije razvili su civitet u njemu, bez dvojbe zahvaljujući i povelji iz 1809. godine. Osijek je vremenski kasno unutar ugarsko-hrvatskih političkih i državnih odnosa dobio eliberaciju, no bez obzira na to, grad i prije toga, što treba posebno istaknuti, već u 18 st. rapidno raste, isto nastavlja i u 19. stoljeću, zahvaljujući povoljnom geopolitičkom okruženju, ali i strukturi stanovništva, koja je u suglasju s gradskim standardima u cijeloj Habsburškoj Monarhiji.

V. Zaključak

Osijek je dugo čekao na proglašenje kraljevskim i slobodnim gradom. Razlozi tomu nalaze se u njegovoj poziciji prema vladarskoj kući, ali i u unutarnjoj socijalnoj strukturi. Naime, pojedini gradovi u hrvatsko-ugarskoj kraljevini već se od 13. stoljeća kite tim prestižnim znakovljem zahvaljujući ponajprije velikom broju hospite-sa-stranaca koji ih nastanjuju. Osijek je u to vrijeme pod upravom feudalnih obitelji, koje nisu izvan utjecaja tadašnjih europskih ideja o potrebi ustanovljenja gradskih sadržaja jer upravljaju prostorom pogodnim za naseljavanje i gradsko širenje. Saživjela je i ovdje trgovina, obrti i upravna vlast, slično kao i u drugim europskim gradovima. No nedostatak etničkih stranaca, kao i napučivanje okolnim stanovništvom, pridonijelo je statusu quo u upravnom pozicioniranju grada. Naime, sve do zauzimanja grada Osijeka 1526. godine od strane Osmanlija, on je feudalna naseobina s gradskim sadržajima u smislu trgovine, obrta, prosvjete, kulture i uprave.

Oslobođenjem od osmanlijske vlasti cijela Slavonija, kao i Osijek, postaju područje pod upravom Ugarske komore. I tek tada počinju procesi sasvim drukčiji od predturskih vremena. Zbog nedostatnog broja stanovništva, a zbog graničnog područja prema Osmanskom Carstvu, taj se prostor ljudski popunjava. U skladu s prilikama uz vojnički element, Osijek nastanjuju obrtnici, trgovci stranci – koji čine i većinu stanovništva, osobito u Unutarnjem gradu. Do proglašenja kraljevskim slo-

²⁴ Isti, str. 35.

bodnim gradom Osijek će na unutarnjem razvojnom planu korak po korak ovladavati pravnim, ekonomskim i strateško-sigurnosnim instrumentarijem, koji će se jednog trenutka poklopiti s općim odrednicama razvitka habsburške kuće i hrvatsko-ugarskog kraljevstva o trenutku i potrebi dodjeljivanja privilegija.

Osijek je postao slobodnim kraljevskim gradom onoga trenutka kada je njegovo okruženje – prilike u carevini i kraljevini – ocijenilo da je za njih isplativije dobiti odjednom pozamašnu svotu novca uz daljnji godišnji “danak”, a ujedno pokazat će se zahvalni i velikodušni prema svojim vjernim podanicima. I kompromis je postignut. Osijek je s novim elanom, građansko-financijskom i upravnom autonomijom osigurao suvremen autonomno-upravni status i snaženje građanskog prosperiteta.

Popis literature:

1. Slaven Bačić, Povjerenstveni statuti Subotice, Sombora i Novog Sada s osvrtom na hrvatske slobodne kraljevske gradove, doktorska disertacija, Osijek, 2001.
2. Ivan Beuc, Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Pravni fakultet Zagreb, Zagreb, 1985.
3. Josip Bösendorfer, Kako je Osijek postao kraljevski i slobodni grad, Narodna starina, Osijek.
4. Grupa autora, Od turskog do suvremenog Osijeka, Zavod za znanstveni rad HAZU u Osijeku, Gradsko poglavarstvo Osijek, Školska knjiga Zagreb, Osijek, 1996.
5. Zlatko Herkov, Statut grada Zagreba od god. 1732., Arhiv grada Zagreba, Zagreb, 1952.
6. Nada Klaić, Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Školska knjiga, Zagreb, Zagreb, 1976.
7. Ive Mažuran, Grad i tvrđava Osijek, Grafika, Osijek, 2000.
8. Imre Odor, Osijek u doba cara i kralja Josipa II. 1786. godine, Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje, Osijek, 1997/4.
9. Stjepan Sršan – Tihomir Stojčić, Libera Regiaque Civitas Essek 1809, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 1989.

THE HISTORICAL CONTEXT OF THE ROYAL BOROUGH OF OSIJEK IN 1809

Summary

Osijek had long been waiting to be proclaimed the royal borough. The reasons for this were not only its position towards the ruling house but also its interior social structure. Since the 13th century some towns in the Kingdom of Croatia and Hungary had been using this prestige denotation due to a large number of foreign citizens abiding there. Osijek at that time was administered by feudal families aware of the influence of the European ideas of that time about the need of establishing urban features since they administered the area suitable for settling and urban expansion. Trade, crafts, administrative power had taken hold there just as in other European towns. However, lack of ethnic foreigners besides settling of neighbouring population contributed to status quo in setting an administrative position of the town. Osijek had been a feudal settlement with urban features in sense of trade, crafts, education, culture and administration until the Turkish seizure in 1521.

After liberation from the Turks entire Slavonia including Osijek became the area administered by the Hungarian chamber. It was only then that the processes different from those originating from pre-Turkish times started to take place. Since the area was insufficiently populated and bordered on the Turkish Empire it had been gradually populated. According to the circumstances besides the military Osijek had been settled by craftsmen and traders – foreign citizens that made the majority in particular in the town interior. In its interior development plan until it was proclaimed royal borough Osijek was gradually mastering its legal, economic and strategic-security instruments that at one point coincided with general determinants of the development of the House of Habsburg and the Kingdom of Croatia and Hungary of the time and need for granting privileges.

Osijek was proclaimed royal borough at the time when its surrounding comprising the circumstances in the Empire and Kingdom estimated that it was more cost-effective to receive a larger sum of money as additional annual «tribute» at once and act at the same time generously and gratefully towards their devoted servants. Thus the compromise was reached. New enthusiasm, civil-financial and administrative autonomy granted Osijek the modern autonomous-administrative status and its civil prosperity.

Key words: royal; free; town; statute; charter; privilege; Osijek